

Хайдаров Мирёқуб Таджиевич,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети "Иқтисодиёт назарияси"
кафедраси доценти, иқтисод фанлари
номзоди

Муминов Нозим Гаффарович,
ALFRAGANUS UNIVERSITY профессори,
иқтисод фанлари номзоди

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

УДК: 334.786

DOI: 10.34920/EIF/VOL_2022_ISSUE_10_2

ХАЙДАРОВ М.Т., МУМИНОВ Н.Г. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Тадбиркорлик фаолияти турли олимлар ва иқтисодиёт мактабларида ифодаланиши муҳокама қилинган. Ушбу фаолият ҳозирда иқтисодий тараққиётнинг ва қатор иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишнинг асосий омили сифатида кўрилиши қай даражада тўғрилиги муҳокама қилинган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, мулкчилик шакллари, қўшилган қиймат назарияси, тадбиркорлик ривожланиши, тадбиркорлик иқтисодий категория сифатида, мунтазамлик белгиси.

ХАЙДАРОВ М.Т., МУМИНОВ Н.Г. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ЗАДАЧИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрено представление предпринимательской деятельности различными учеными и экономическими школами. Обсуждается, в какой степени оправдано, рассмотрение в настоящее время этой деятельности как основного фактора экономического развития и решения ряда экономических и социальных проблем.

Ключевые слова: предпринимательство, формы собственности, теория добавленной стоимости, развитие предпринимательства, предпринимательство как экономическая категория, свойство постоянства.

KHAIDAROV M.T., MUMINOV N.G. THEORETICAL FOUNDATIONS AND OBJECTIVES OF ENTREPRENERTYPE ACTIVITIES

The presentation of entrepreneurial activity by various scientists and economic schools is considered. The extent to which it is justified to consider this activity as the main factor in economic development and solving a number of economic and social problems is discussed.

Key words: entrepreneurship, forms of ownership, value added theory, entrepreneurship development, entrepreneurship as economic category, persistence property.

Кириш.

Ҳозирда иқтисодий ўсиш ва иқтисодий тараққиётнинг асосий, ялпи ички маҳсулотнинг ўсишнинг омили бўлиб тадбиркорлик ва ҳўжалик фаолияти субъектлари томонидан шакллантириладиган ҳисобланади. Шу сабабдан мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ўсишини алоҳида тадбиркорлар ва ҳўжалик субъектларини ривожланишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этилиши даражасига унинг пировард натижаси ҳисобланувчи тадбиркорлик ва миллий даромад, демакки бутун мамлакатнинг фаровонлиги боғлиқдир деган хулоса кенг тарқалган.

Шунинг билан, тадбиркорлик фаолияти шаклланишига унинг тараққиётига кўплаб омиллар таъсир этади. Жумладан тадбиркорликка жамият мафкурасининг мойиллиги, ушбу фаолият давлат ва жамоат муассасалари тарафидан қўлланилиши катта аҳамиятга эга. Шунинг учун жамиятнинг ушбу турдаги фаолиятига Ўзбекистон Республикаси ҳукумати тарафидан эътибор тобора кучайиб бормоқда, ва ушбу соҳани янада ривожлантиришнинг назарий асосланилишига эҳтиёж мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги УП-60-сон Фармони билан тасдиқланган 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясини етти устувор йўналишдан 3-чи йўналишида миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш назарда тутилган.

Илмий муаммонинг қўйилиши.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида тадбиркорлик ва хусусий мулк ҳуқуқи бозор иқтисодиёти қоидалари амал қиладиган, цивилизацияга эришган давлатдаги каби кўринишга эга бўлиб бормоқда. Бунда амалдаги қонунчиликни кенг миқёсли ислохотлари катта ўрин эгаллади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси ушбу ислохотларда муҳим роль ўйнамоқда.

А.Смит даврдан илмий адабиётларда тадбиркорлик ва тадбиркорлик даромадининг кўпгина таърифлари мавжуд. Бу мавзуда Ж.Б. Сей, К.Маркс, А.Маршалл, Й.Шумпетер, Д.Кейнс, В.Зомбарт, Г.К. Гинс ва бошқа олимлар асарлар ёзишган.

XXI аср бошида тадбиркорлик фаолиятини тартибга солишни жаҳон тажрибасини тадқиқ этил-

ганлиги¹ ҳам ушбу илмий изланишимиз учун ҳам алоҳида илмий -назарий асосни ташкил этди.

Ҳозирги кунда кўпгина Ўзбекистонлик олимлар тадбиркорлик ва тадбиркорлик меҳнатида қуйидаги муҳим белгилар мавжудлигини таъкидлашмоқда: “фойда олиш мақсадида ҳўжалик соҳасида ташаббускорлик фаолияти”, “иқтисодий таваккалчилик ҳўжалик фаолияти натижалари учун шахсий жавобгарлик”, “иқтисодий эркинлик”, “иқтисодий қарорларнинг автономлиги”².

Тадбиркорликнинг муҳим белгиси – ушбу фаолиятнинг хусусияти ва унинг натижаларини алоҳида ижтимоий аҳамиятидир – яъни, тадбиркор ўзининг (шахсий) эҳтиёжларини қондирилишига эришгандан сўнг, бир вақтнинг ўзида бегоналарнинг (жамоат) эҳтиёжларини (товарларга, хизматларга ва бошқа неъматларга) эҳтиёжларини ҳам қондира бошлайдилар. Бу хусусиятни қадимда А.Смит қайд этиб ўтган эди: иқтисодиётни инсон эгоизми ҳаракатга келтиради – ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда тадбиркор жамият манфаатлари учун уни онгли равишда амалга оширгандан кўра яхшироқ хизмат қилади. Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига хос бўлган тадбиркорлик даромади фақатгина фойда олиш ниятида бўлмай, балки шахсий, ҳамда жамоат манфаатлари ва эҳтиёжларини қондирилишини ҳам таъминлайди.

Келтирилган тадқиқотлар моҳиятини инкор қилмаган, балки улар натижаларига суянган ҳолда, ишбилармонлик ва турли фаолият доирасида қозонилган даромадни тадбиркорлик даромади деб тан олиниши, ва бундан тадбиркорлик мазмун моҳиятини аниқлаштириш, тадбиркорликни иқтисодий категория сифатида эътироф этиш, бу борадаги назарий ва методологик муаммолардан дидир

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот жараёнида илмий абстракция, таҳлил ва синтез, илмий ва умумий таҳлил, қиёслаш, ўзаро солиштира таҳлил усулларида кенг фойдаланилди.

¹ Регулирование деятельности субъектов малого предпринимательства в начале XXI века: мировой опыт : Абулкосимов Х.П., Бегжанов Э.О., Богомазова И.В., Бондарева Я.Ю., Вдовиченко Л.Ю., Владыка М.В., Волосюк М.В., Гумилевский А.Б., Ефимова А.В., Жанназарова Г.К., Ильина Т.Г., Каз Е.М., Каз М.С., Кашпур В.В., Климова Т.Б., Кукулина Т.В., Кулик А.М., Монакова Е.А., Маковеева В.В., Макушина А.Ю. и др. – Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2020. – 332 с.

² Муродова Н.Қ. Кичик бизнес субъектларининг тадбиркорлик фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. Навои 2007.

Асосий таҳлил ва натижалар.

Тадбиркорлик даромади ўз мазмунига кўра жамиятнинг соф даромадини бир қисми ҳисобланади. Режали иқтисодиёт амалиётида ва адабиётларида жамиятнинг соф даромади сифатида моддий ишлаб чиқариш соҳаси корхоналарида пул кўринишида шаклланидиган пул жамғармалари ҳисобланади. Соф даромад сифатида – меҳнатни зарурий ва қўшимча турларига бўлиш жараёни билан боғлиқ ишлаб чиқариш категорияси тушунилган. Қўшимча маҳсулот – бу инсон меҳнати билан яратилган, жамиятнинг соф даромади сифатида намоён бўлувчи маҳсулотдир.

Режали иқтисодиёт шароитида ноишлаб чиқариш соҳаси, фан, санъатда яратилган маҳсулот ва хизматлар соф даромад сифатида ҳисобланмас эди. Жамият томонидан яратилаётган номоддий активлар сифатидаги категориялар ҳам қимматга эга маҳсулот сифатида юритилмаган. Товар-пул муносабатлари шароитида қўшимча маҳсулот қиймати (жамиятнинг соф даромади) пул шаклида амалга оширилади ва кўпчилик ҳолларда мустақил категория – пул жамғармалари сифатида ажратилиб олинади.

Режали иқтисодиёт мафкурасида ижтимоий ишлаб чиқариш икки қисмга бўлинади – зарурий ва қўшимча меҳнат. Қўшимча меҳнат маҳсули кўпинча ишлаб чиқарувчидан четлаштирилиб, ишлаб чиқаришнинг молиявий-ашёвий омиллари эгаларининг, ҳамда умумий жамият эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилган. Шу вазият нуқтаи назаридан тадбиркорлик даромади доимо инсонни инсон томонидан эксплуатация қилиниши натижаси, бир гуруҳ одамларни бойликдан маҳрум қилиш ва қамбағаллаштириш ҳисобида иккинчи гуруҳ одамларни асоссиз бойиши сифатида кўрилган.

Қўшимча маҳсулот икки шаклда ўрганилади: натурал-ашёвий (истеъмол қийматининг маълум бир ҳажми кўринишида) ва қиймат.

Юқорида келтирилган мафкура социалистик тизимнинг парчаланиши натижасида сезиларли ўзгаришларга учради. Ахборот жамияти концепциясининг ривожланиши, жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви, моддий ва номоддий бойликларни ишлаб чиқаришга янги технологиялар ва илмий-техника тараққиёти таъсирини ошиб бориши – тадбиркорликда инновацияларнинг ўрни ва тадбиркорлик даромадини катталиги тўғрисидаги аввал тақдим этилган гипотезаларни тасдиқлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул жамғармалари кўпчилик ҳолларда корхоналар, компаниялар, фирмалар ва тадбиркорларнинг фойдаси шаклида намоён бўлади.

Кўпчилик мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни тармоқлараро балансларни бузилиши, ислохотларнинг бошланғич даврида ишлаб чиқариш суръатларини пасайиши, узоқ муддатда эса аҳоли даромадлари ўртасида дифференциациялашувни кескин ошиб бориши билан биргаликда юз бермоқда.

Турли социологик баҳолашлар бўйича, аҳолининг фақатгина 5% га тадбиркорлик сифатлари ёрқин ифода этилганлик хосдир, баъзи мамлакатларда миллий характернинг хусусиятлари ва шаклланган маданий анъаналаридан келиб чиқиб бу кўрсаткич ўзгариши мумкин. Шу билан бирга, ушбу омил 5%га кирмайдиган аҳолининг катта қисмида ижтимоий қондирилмаганликни ўсишига сабабчи бўлиши мумкин.

2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясининг “Миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш” номли 3-йўналишининг 29 – мақсадида “Тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш ва доимий даромад манбаларини шакллантириш учун шароитларни яратиш, хусусий секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 80 фоизга ва экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш”¹ масалалари белгилаб берилган.

Ижтимоий адолат, қўшимча қиймат ва у билан боғлиқ жамиятнинг турли қатламлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тақсимланиши масаласига келганда назарий жиҳатдан инсониятнинг антик даврдан бошлаб Греция ва Рим, Ҳиндистон ва Хитойлик кўплаб олимлар таъриф беришган. Уйғониш (ренессанс) даврида Туркистон худудиде: биринчи (эрамининг 9-11 асрларида) Ал-Фаробий, Фирдавсий, Ибн Сино, Беруний ва иккинчи ренессансда (эрамининг 15-16 асрларида) Жомий, Навоий каби буюк олимлар ушбу масалалар билан шуғуллангандирлар. Европадаги кеч ўрта асрдаги социалист-утопистлар: Сен-Симон, Фурье, Жан Жак Руссо бу йўналишдаги изланишларни давом эттиришди. Янги тарихдаги француз коммунаси, Германия, Австро-Венгрия

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони. - <https://lex.uz/docs/5841063>

ва қатор Европа мамлакатларидаги қўзғолонлар давридаги Карл Маркс, Фридрих Энгельс, ва қисқа муддатдан сўнг Россия социал-демократлари, В.И. Ленин ва унинг сафдошлари алоҳида мамлакат ҳудудида социализм тузумини ўрнатишга уринди ва 70 йилдан ошиқ даврда шу мамлакат аҳолиси устидан ижтимоий тажриба ўтказишди.

Тадбиркорлик даромади ва у билан боғлиқ қўшимча қиймат тушунчасини тадқиқ этиш ушбу тадқиқот соҳасининг назарий жиҳатлари ўрганилмаса тўлиқ ҳисобланмайди.

Масалан, Карл Маркс томонидан ишлаб чиқилган, кейинчалик унинг издошлари инқилобчилар томонидан қўллаб-қувватланган қўшимча қиймат назариясига биноан қўшимча маҳсулот барча тадбиркорлик даромади каби тадбиркорлар томонидан ёлланма ишчиларни эксплуатацияси натижасидир. Ушбу назарияга биноан даромад қуйидаги уч таркибий қисмга бўлинади: ишлаб чиқаришнинг ашёвий омиллари кўринишида капитал компенсацияси, ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи кўринишидаги меҳнат харажатлари компенсацияси – зарурий маҳсулот сифатида, ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва тадбиркор томонидан тўлиқлигича ўзлаштирилаётган қўшимча маҳсулот.

Қўшимча маҳсулот ҳажмини зарурий маҳсулотга нисбати қанчалик катта бўлса, тадбиркор томонидан ёлланма ишчиларни эксплуатация қилиш даражаси шунчалик юқори ҳисобланади.

Карл Маркс ва унинг издошлари тадбиркорларнинг тадбиркорлик даромадига ҳуқуқини инкор қилишади ва уни ёлланма ишчини виждонсиз эксплуатация натижаси деб таъкидлайди. Шу билан бирга, улар қўшимча маҳсулотнинг бир қисми кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилишини инкор этишмайди. Агар тадбиркорлар ушбу маблағларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга йўналтирмасалар, улар рақобатга бардош бера олмай хонавайрон бўладилар. Яъни, Карл Маркс қўшимча маҳсулот тўлиқлигича иш ҳақи кўринишида тўланиши керакмаслигини тан олади. Бошқача қилиб айтганда, бусиз кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш имкони бўлмайди.

Ушбу қарама-қаршиликни ечилиши марксистларга ижтимоий инқилобларни амалга ошириш орқали кўринади, улар бу инқилоблар натижасида барча ишлаб чиқариш воситалари, ҳамда меҳнат маҳсули жамоатники бўлади, ва натижада ижтимоий адолат ўрнатилади деган фикрда бўладилар.

Кейинги даврдаги марксистлар – Плеханов, Ульянов (Ленин) нинг тадқиқотлари монополистик капитализм даврига тўғри келиб, бунда ишлаб чиқариш даражаси янада умумлашган, тадбиркорлик даромадини тақсимлаш борасидаги қарама-қаршиликлар чуқурлашган эди. Бу борада Каутский ва Ленин ўртасидаги назарий мунозара жуда қизиқдир. Каутский ушбу баҳсни ечилишини жамиятни эволюцион ривожлантириш, ишлаб чиқаришни янада умумлаштириш, капитални акционерлаштириш орқали амалга оширилишида кўрган. Ленин эса жамиятни фақатгина инқилобий ўзгаришини ва ишлаб чиқариш воситаларини мажбурий умумлаштиришни тан олган. У томонидан бошқарилаётган партия жаҳон уруши ва жамиятдаги қарама-қаршиликлар натижасида марказий ҳукуматнинг кучсизланганлигидан фойдаланиб ушбу режасини амалга оширди.

Иқтисодий жиҳатдан бу тўлиқлигича тадбиркорлик даромадини тугатилишига олиб келди. Яратилаётган қўшимча қиймат эса марказлаштирилган тартибда тақсимланди. Дастлабки даврда бундай ёндашув жамият ресурсларини иқтисодий ривожланишнинг муҳим йўналишларида (мамлакатни электрификациялаш, янги завод ва фабрикаларни, янги каналларни, янги шаҳарларни қуриш, саводсиз бўлган аксарият аҳолини ўқитиш) мужасамлаштиришга имкон берди. Шу билан бирга, бу улкан режалар жамиятнинг деярли барча қатламларида ва, айниқса, деҳқонларни репрессия қилиш билан бирга кузатилди.

Бошланғич даврда тадбиркорлик даромадини йўқ қилиш ижтимоий адолатнинг ташқи кўринишини акс эттирарди, чунки умуман олганда турмуш даражаси юқори эмас эди. Социалистик экспериментнинг кечроқ даврида жамият ўзининг бир хилдалигини йўқота бошлади. Ишлаб чиқаришнинг ва миллий даромаднинг ўсиши аҳолининг аксарият қисми билан жамият даромадларини тақсимловчи бюрократик юқори табақаси ўртасидаги фарқни кескинлашуви билан биргаликда амалга ошди. Социалистик экспериментнинг сўнги давларида мамлакат ҳукумати тадбиркорлик фаолиятини ниқобланган кўриниши (кооперативлар)га рухсат берди. Аммо йирик ишлаб чиқаришда тадбиркорлик фаолиятига етарли рағбатларнинг етишмаслиги, юқори малакали, ижодий меҳнат, янгиланаётган жамиятнинг новаторлари меҳнатини етарли рағбатнинг мавжуд эмаслиги иқтисодий ривожланишни берк кўчага олиб келди. Бу ҳол

улкан мамлакатни парчаланишига олиб келди. Унинг иқтисодий интеграцияси бошқа мамлакатларга нисбатан солиштирганда таъминлаб келган афзалликдан маҳрум бўлди.

Янги босқичда социалистик лагерга кирувчи деярли барча мамлакатлар бозор иқтисодиётига мойилликларини билдирдилар, ва тадбиркорлик даромади тикланишини қўлладилар, чунки тадбиркорларнинг шахсий манфаатдорлиги ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги муҳим омил ҳисобланади.

Ўзбекистонда тадбиркорликнинг росмана ривожланиши 1991 йилдан Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар ва тадбиркорлик фаолияти тўғрисида"ги Қонуни кучга киргандан сўнг бошланди. Шу даврдан бошлаб тадбиркорликнинг ривожланишини кўпчилик қарама-қаршиликларни юзага келиши ва ривожланиши билан биргаликда амалга оширилди.

Ушбу, унчалик катта бўлмаган, муддат давомида юридик жиҳатдан тадбиркорликнинг эволюцияси бўлиб ўтди. Бошланғич даврда тадбиркорлик даромад олиш мақсадида мустақил ва ташаббускор фаолият сифатида намоён бўлган. Аммо бу таъриф кўпгина назарий тортишувларга сабабчи бўлди.

Тадбиркорлик фаолиятига тўғри ва аниқ таъриф беришда мустақил Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясини ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексини қабул қилиниши янги босқич ҳисобланади.

Давлат фуқаролар, иқтисодий фаолиятнинг бошқа субъектлари, жамият ва давлат манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида тадбиркорлик даромади олишга ўрнатилган тартиб-қоидаларига риоя қилиниши устидан маълум бир назорат ўрнатиш орқали тадбиркорликни қўллаб-қувватлайди ва ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида "Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади"¹.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига юридик шахсларнинг турлари тўғрисида тўхталиб – "Фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин. Тижор-

ратчи ташкилот бўлган юридик шахс хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин"² - деган фикр билдирилган.

"Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонунда "тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) - тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият"³ эканлиги таъкидланган

Россиялик олим Б.В. Волженкин бу борада қуйидагиларни таъкидлайди: "...бир маротаба фуқаро-ҳуқуқий характерга эга бўлган битимларни тузувчи (ҳатто бу шартномалар бир неча маротаба тузилган бўлса ҳам, масалан улар томонидан шахсий буюмларни сотилиши, пудрат шартномалари бўйича ёки маълум бир тўлов учун турли хил майда-чуйда ишларни бажариш) шахсларни тадбиркор деб ва улардан давлат рўйхатидан ўтишини талаб қилиш нотўғридир. Меҳнат шартномаси бўйича мажбуриятларни бажарилиши ҳам тадбиркорлик фаолияти ҳисобланмайди"⁴. Шу вақтнинг ўзида бу фаолият натижасида олинadиган даромадлар тадбиркорлик даромади ҳисобланади, чунки улар иш ҳақи, пенсия, нафақалар, стипендиялар ва қонунчилик билан белгиланган бошқа тўловлар сифатида қабул қилинмайди.

Бошқа россиялик олим М.И. Брагинский қуйидагини таъкидлайди: "Шу билан бирга тадбиркор шартномада иштирок этади, лекин бу иштирок унинг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ эмас, тадбиркорлик фаолиятининг ҳеч қандай хусусиятига эга эмас"⁵.

Шундай қилиб, экспертлар орасида тадбиркорлик фаолияти деб, мунтазам (шахсни асосий

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 08.12.1992 й., 53 модда.

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1996 й. 257-І-сон қарорига мувофиқ 1997 йилнинг 1 мартдан кучга киритилган. 40-модда

³ Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги 25.05.2000 й.даги N 69-ІІ-сонли Қонуни. 3-модда.

⁴ Волженкин Б.В. Экономические преступления. - СПб., 1999. - С. 89.

⁵ Брагинский М.И. Договоры с предпринимателями по гражданскому кодексу // Право и экономика. - 1998. - № 1. - С. 60.

фаолияти сифатида)¹ ва малакали² равишда мол-мулкдан фойдаланиш, товарлар сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишдан фойда олишга йўналтирилган фаолиятга айтилади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, тадбиркорлик даромади тушунчаси қуйидаги белгиларга эга:

- бу субъект томонидан ва ўз номидан, ўзининг таваккалчилиги ва ўзининг мулкий жавобгарлиги эвазига амалга оширилаётган мустақил ташаббускорлик фаолияти натижасида келиб тушаётган пул ва моддий-ашёвий тушумлардир;
- бу хўжалик фаолиятининг асосий мақсади ҳисобланмиш фойдани олишга йўналтирилган фаолият натижасида келиб тушадиган даромадлар;
- бу малакали равишда мунтазам амалга ошириладиган ва давлат рўйхатидан ўтилиши назарда тутилган, қонунчиликда назарда тутилган бўлса – лицензияланадиган, фаолият натижасида келиб тушадиган даромадлар.

В.Д. Симоненко тадбиркорлик деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш ва унинг асосида даромад олиш учун ўзининг ёки қарз маблағлари эвазига фирма тузишни тушунади³. Баъзи муаллифлар ушбу фаолиятни мунтазамлигидан қатъий назар фойда олиш фаолияти⁴ сифатида кўрадилар. Ю.А. Тихомиров эса бу фойдани чиқариб олиш хўжалик фаолиятининг мақсади⁵ эканлигини таъкидлайди.

М.В. Талан тадбиркорликни қуйидагича таърифлайди: "...фойдани максималлаштиришга қаратилган фаолият. Унинг мазмуни товарларни сотиш орқали уни эҳтиёжларини қондиришда мужассамлашгандир. Бунда тадбиркор ўзи савдони ташкил этадими ёки воситачи сифатида намоён бўладими аҳамияти йўқдир"⁶. "Тадбиркорлик" ва "бизнес" тушунчаларини фарқлаб

муаллиф иккаласи "...бир хил нарсас эмас. Бизнес анча кенг мазмунга эга"⁷ дейди. Бизнес деганда даромад ёки бошқа шахсий манфаатлар келтирувчи ҳар қандай иқтисодий фаолият⁸ тушунилади. Бизнесда фақатгина тадбиркорлар эмас, балки бошқалар ҳам, масалан, менежерлар, экспертлар ва бошқалар иштирок этишади.

М.В. Таланнинг фикрича "тадбиркорлик даромади" бозор иқтисодиётининг муҳим тушунчаси, уни ҳаракатга келтирувчи ғоядир. Шундай бўлса ҳам, бу категорияга уни иқтисодий ҳодиса сифатида аниқроқ таъриф бериш зарурдир. Бу тадбиркорлик даромадини легаллаштириш, уни рационал солиққа тортиш, ҳамда жамият томонидан уни ҳеч кимники эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг муҳим элементи сифатида қабул қилиниши учун зарурдир. Шу сабабдан, биринчи навбатда, ушбу категорияни таърифлаб, уни ноқонуний даромадлар, ноқонуний фаолиятдан ажратиб олиш керак. Мисоллар келтирамиз.

Амалдаги қонунчиликдан келиб чиқиб тадбиркорлик даромадининг муҳим белгиси – фойда олишга қаратилган мустақил фаолиятдан келиб тушган тушумлар деган хулосага келиш мумкин. Бу эса ушбу шахс томонидан бу фаолият бир неча марта амалга оширилишини ва мунтазам амалга оширишга интилишида намоён бўлади. Унинг пировард мақсади – фойда (даромад) олиш эканлигини тақозо этади. Шу сабабдан савол туғилади: иқтисодий муносабатлар иштирокчиси томонидан амалга оширилаётган битимларнинг қанчасини мунтазам фойда олиш жараёни билан боғлаш мумкин? Битта (каттами ёки кичикми аҳамияти йўқ) битим натижасида келиб тушаётган даромадни тадбиркорлик даромади сифатида кўриш мумкинми?

Тадбиркорлик даромади тушунчасига тадбиркорликка берилган таърифдан келиб чиқиб ёндашамиз. Масалан, А.В. Бусыгин тадбиркорлик деганда мустақил ташаббус, жавобгарлик ва инновацион тадбиркорлик ғоясига эга иқтисодий фаолликнинг алоҳида турини⁹ тушунади. Тадбиркорлик фаолиятини яна тадбиркор томонидан аниқ бир ишни бошидан якунигача (маблағ

¹ Предпринимательское право: Курс лекций / Под ред. Н.И. Клейн. - М., 1993. - С. 19.

² Попондопуло В.Ф. Правовой режим предпринимательства. - СПб., 1994. - С.19-20; Тишанская О.В. Понятие предпринимательской деятельности // Правоведение. - 1994. - № 1. - С. 69.

³ Симоненко В.Д. Основы предпринимательства. - Брянск, 1996. - С. 7.

⁴ Основы экономической теории: Курс лекций. - Рязань, 1995. - С. 54.

⁵ Тихомиров Ю.А. Предприниматель и закон: Практическое пособие. - М., 1996. - С. 4.

⁶ Талан М.В. Преступления в сфере экономической деятельности: вопросы теории, законодательного регулирования и судебной практики: Дис. ... д.ю.н. - Казань, 2002. - С. 116.

⁷ Талан М.В. Преступления в сфере экономической деятельности: вопросы теории, законодательного регулирования и судебной практики: Дис. ... докт. юрид. наук. - Казань, 2002. - С. 116.

⁸ Большой экономический словарь. - М.: Фонд «Правовая культура», 1994. - С. 43.

⁹ Бусыгин А.В. Предпринимательство. - М.: Инфра-М., 1997. - С. 15.

сарфлангандан то бизнес-фаолиятнинг пировард мақсади бўлган фойда олингунга қадар) амалга оширган фаолиятларининг мажмуаси¹ сифатида тушунишади. Шундай қилиб, амалга оширилаётган битим мунтазам равишда фойда олишга йўналтирилган фаолиятлардан бири бўлиб, ва у қонун доирасида амалга оширилаётган бўлса, ва яна бир неча зарурий шартлар мавжуд бўлса тадбиркорлик даромадини легаллиги тўғрисида сўз юритиш мумкин.

Brian Singleton-Green ўзининг тадқиқотларида фирмаларнинг молиявий ҳисоботларини таркиби ва унинг фирма ривожига аҳамияти ўрганиб чиқилган².

Ноқонуний тадбиркорлик фуқаролик, маъмурий, молиявий, солиқ ва бошқа тармоқ низомлари ва концепциялари билан узвий боғлиқ бўлиб, жиноят-ҳуқуқий нормалар юридик конструкцияларини ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари категориялари ва низомлари билан юқори даражада мувофиқ келишини талаб этади деган фикр тўғри деб хулоса қилиш мумкин³.

Хулосалар.

Қуйида келтирилган белгиларни барчасини ўзида мужассамлаштирган даромадни тадбиркорлик даромади деб тан олинини, ва бундан тадбиркорлик мазмун моҳиятини аниқлаштириш мумкин:

1. Даромад олишга қаратилган мустақил фаолиятдан даромадлар. Мустақиллик деганда, биринчи навбатда, жисмоний ёки юридик шахс бўлган тадбиркор фуқаролик жамиятида бевосита ўз номидан ва ўз манфаатлари борасида иштирок этади.

2. Даромадлар доимо тадбиркор томонидан таваккалчилик асосида олиб борган фаолияти натижасида келиб тушади. Таваккалчилик асосида олиб борган фаолияти натижасида келиб тушадиган тадбиркорлик даромади иқтисодий мустақиллик ва бу билан узвий боғлиқ тадбиркорнинг ўз фаолият натижаларига жавобгарликни

тақозо этади. Тадбиркорлик даромадининг бу белгиси юқорида қайд этилган биринчи белги билан узвий боғлиқдир. Чунки ҳаракат йўналишини мустақил ўзимиз танлаб туриб, бизнинг ўзимизни қийинчиликлар ва муаммоларга дуч келиш эҳтимоли бор. Танланган йўналиш, пировардида маълум бир натижага олиб келади, лекин у бизнинг тасаввуримиздагидан бошқачароқ бўлиши мумкин. Афсуски, тадбиркорлик даромади тушунчаси қонунчиликда белгиланмаган, ва бу камчиликни тўғрилаш муҳимлиги тўғрисида кўплаб фикрлар билдирилмоқда. Аммо бу тушунча юридикдан кўра кўпроқ лингвистик характерга эга деган мулоҳазалар ҳам мавжуд.

3. Тадбиркорлик даромади мунтазам характерга эга, масалан: мол-мулкдан фойдаланиш, товар сотиш, ишларни бажариш, хизмат кўрсатишдан олинган фойда. Бу мақсадга эришиш учун албатта тадбиркорлик фаолиятини мунтазам равишда амалга ошириб туриш керак. Фаолиятни амалга оширишни мунтазамлиги барча амалга оширилаётган фаолиятларни ягона бирликка бирлаштирувчи хусусиятга эга деган мулоҳаза билан қўшилмоқ даркор. Бинобарин, тадбиркорлик даромади – бу мунтазам характерга эга, фойда кўринишида олинadиган (бунинг учун тадбиркорлик субъекти мақсади фойда олиш бўлган бир қатор битимларни амалга ошириши зарур) даромаддир.

Агар битта битим амалга оширилса, унда у даромад келтирган бўлса ҳам тадбиркорлик даромади деб тан олинмаслиги мумкин, чунки битта битим мунтазамлик характерига эга бўлмайди. Аммо, шу билан бирга, ушбу бир маротабали даромад тикланмаслик хусусиятига эгаллиги билан тадбиркорлик даромади сифатида намоён бўлиши мумкин, лекин у мазмуни жиҳатидан иқтисодий категория эмас ва тадбиркорлик даромади сифатида талқин этилмайди.

Қизиғи шундаки, тадбиркорлик даромадининг шу белгисини кўп томонлама талқин қилиниши амалиётда кўп сонли чалкашликларга олиб келади, уларнинг кўпчилиги суд жараёнлари билан яқунланади, чунки солиқ солиш базасини аниқлаш ва солиққа тортиш ставкаларини белгилаш жуда мураккаб бўлади.

Ҳозирги вақтда турли сабабларга кўра кўпгина ходимлар ўзининг асосий иш жойида тўлиқ иш куни ёки тўлиқ иш ҳафтаси банд эмаслар. Пандемия шароитида улар асосий иш жойидан бўш вақтда қўшимча даромад топишга мажбур

¹ Курс экономики: Учебник / Под ред. Б.А. Райзберга. - М.: Инфра-М., 1997. - С. 542.

² Brian Singleton-Green (2012) Should financial reporting reflect firms' business models? What accounting can learn from the economic theory of the firm. Springer Science+Business Media New York. J Manag Gov (2014) 18:697–706. DOI 10.1007/s10997-012-9240-7

³ Фабричный И.А. Уголовно-правовая характеристика незаконного предпринимательства: Автореф. дисс. ... к.ю.н. - Красноярск, 2001. - С. 11

бўлишмоқда. Улар кўпинча қурилиш ёки пудрат асосида бажариладиган ишларга қўл уришмоқда. Бу турли хизматлар кўрсатиш, маслаҳатлар бериш билан боғлиқ ишлар бўлиши мумкин. Педагоглар ўртасида кенг тарқалган усул репетиторлик ҳисобланади. Аммо, кўпчилик ҳолларда бу турдаги фаолият бир маротабали ва мунтазам эмасдир. Ушбу фаолиятлардан олинган даромадни тадбиркорлик даромади деб ҳисобласа бўладими?

Ушбу фаолият тадбиркорлик фаолияти деб баҳоланиши учун уни ойда, йилда неча марта бажариш керак? Ёки саволни бошқача берсак: улар белгиланган вақт давомида неча маротаба бажарган ишлари учун ҳақ олишлари керак? Аммо, қуйидаги ҳолат ҳам бўлиши мумкин: бир неча одам бир неча ой давомида уй-жойни капитал таъмирлаши, уй-жой ёки сауна, бассейн қуриши мумкин, ва меҳнат ҳақини ишлар тўлиқ бажарилгандан сўнг олишлари мумкин. Бинобарин, фойда олишда мунтазамлик йўқ, шу сабабдан, тадбиркорлик даромади ҳам йўқ? Агар бу ишчилар иш ҳақини ойма ой олиб боришга бўлса бу даромадни тадбиркорлик даромади деб баҳолаши мумкинми? Бу саволга жавоб кўп маъноли бўлиб туюлади.

Намоён бўлмоқдаки, ҳар бир мунозарали ҳолатда индивидуал ёндашув зарур. Мол-мулкдан фойдаланиш, товарларни сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатишдан даромад олишнинг бир маротабали ҳолатлари билан бу фаолиятдан мунтазам равишда даромад олишга инти-

лиш, доимо шу фаолият билан касб сифатида шуғулланиш ўртасида маълум бир чегара мавжуд.

Масалан. Ёши катта аёл икки ойга ўз қариндошлариникига меҳмонга кетмоқчи ва ўзининг бир хонали квартирасини шу даврга ижарага топширмоқчи. Ва бошқа ҳолат: фуқаро ўз мулки сифатида квартирага эга, ва яна бир квартира сотиб олиб уни аниқ бўлмаган муддатга ва аниқ бўлмаган сондаги шахсларга ижарага бериш мақсадида. Бу икки ҳолатни фарқлаган ҳолда, юқорида қайд этилганидек, мақсадга йўналтирилганликни ҳисобга олиш зарурдир. Шу билан бирга, турли ҳолатларга мос равишда, давлат рўйхатидан ўтиш заруратини баҳолаш ҳам муҳимдир.

Шунга эътиборни қаратиш керакки, бундай ҳолатларда шароитни тўғри баҳолаш, ҳамда ўзи учун маълум бир фуқаролик-ҳуқуқий статусни олишга мажбурловчи шароитларни ажратиб олиш, амалиётда муҳим аҳамиятга эга.

4. Тадбиркорлик даромадининг охириги белгиси унинг легаллигидир. Тадбиркорлик субъекти бўлиб қонунчиликда белгиланган тартибга биноан рўйхатдан ўтказилган шахслар (жисмоний ва юридик шахслар), яъни тегишли фуқаролик-ҳуқуқий статусга эга шахслар бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тадбиркорлик даромади субъектини рўйхатдан ўтказиш, солиқ органида ҳисобга туриш, қонунчилик билан белгиланган алоҳида ҳолатларда эса, махсус рухсатни (лицензияни) олиш – бу тадбиркорлик фаолиятини бошлаш ва тадбиркорлик даромадини олиш усулидир.

Фойдаланилган адабиёт:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони. - <https://lex.uz/docs/5841063>

2. Регулирование деятельности субъектов малого предпринимательства в начале XXI века: мировой опыт : Абулкосимов Х.П., Бегжанов Э.О., Богомазова И.В., Бондарева Я.Ю., Вдовиченко Л.Ю., Владыка М.В., Волосюк М.В., Гумилевский А.Б., Ефимова А.В., Жанназарова Г.К., Ильина Т.Г., Каз Е.М., Каз М.С., Кашпур В.В., Климова Т.Б., Кукина Т.В., Кулик А.М., Монакова Е.А., Маковеева В.В., Макушина А.Ю. и др.– Томск : Издательский Дом Томского государственного университета, 2020. – 332 с.

3. Муродова Н.Қ. Кичик бизнес субъектларининг тадбиркорлик фаоллигини оширишнинг асосий йўналишлари. – Навои: 2007,

4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 08.12.1992 й.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 29.08.1996 й. 257-I-сон қарорига мувофиқ 1997 йилнинг 1 мартидан кучга кирган.
6. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги 25.05.2000 й.даги N 69-II-сонли Қонуни. 3-модда.
7. Волженкин Б.В. Экономические преступления. - СПб., 1999. - С. 89.
8. Брагинский М.И. Договоры с предпринимателями по гражданскому кодексу // Право и экономика. -1998. - № 1. - С. 60.
9. Предпринимательское право: Курс лекций / Под ред. Н.И. Клейн. - М., 1993. - С. 19.
10. Попондопуло В.Ф. Правовой режим предпринимательства. - СПб., 1994. - С.19-20; Тишанская О.В. Понятие предпринимательской деятельности // Правоведение. - 1994. - № 1. - С. 69.
11. Симоненко В.Д. Основы предпринимательства. - Брянск, 1996. - С. 7.
12. Основы экономической теории: Курс лекций. - Рязань, 1995. - С. 54.
13. Тихомиров Ю.А. Предприниматель и закон: Практическое пособие. - М., 1996. - С. 4.
14. Талан М.В. Преступления в сфере экономической деятельности: вопросы теории, законодательного регулирования и судебной практики: Дис. ... д.ю.н. - Казань, 2002. - С. 116.
15. Талан М.В. Преступления в сфере экономической деятельности: вопросы теории, законодательного регулирования и судебной практики: Дис. ... докт. юрид. наук. - Казань, 2002. - С. 116.
16. Большой экономический словарь. - М.: Фонд «Правовая культура», 1994. - С. 43.
17. Бусыгин А.В. Предпринимательство.- М.: Инфра- М., 1997. – С. 15.
18. Курс экономики: Учебник / Под ред. Б.А. Райзберга. - М.: Инфра-М., 1997. - С. 542.
19. Фабричный И.А. Уголовно-правовая характеристика незаконного предпринимательства: Автореф. дисс. ... к.ю.н. - Красноярск, 2001. - С. 11
20. Brian Singleton-Green (2012) Should financial reporting reflect firms' business models? What accounting can learn from the economic theory of the firm. Springer Science+Business Media New York. J Manag Gov (2014) 18:697–706. DOI 10.1007/s10997-012-9240-7